

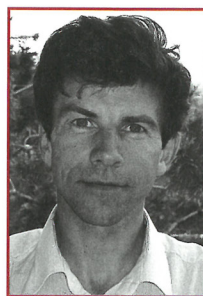
Irrasjonell moral og rasjonell umoral

AV DAG O. HESSEN

Om du ikke føler at det ligger under din verdighet eller utenfor mulighetens grenser; sett deg inn i rollen som en sulten rotte. En *stor*, sulten rotte. Det finnes én ostebit i rommet, og det finnes mange verdig trengende blant andre rotter: barn, syke, gamle ... Du tar ostebiten, og spiser den ubesværet foran sultne øyne – uten snev av dårlig samvittighet. Sett fra rottens synspunkt er dette en fullkomment rasjonell handling – survival of the fattest – og i et rottesamfunn (med et evig rotterace) er det heller ingen umoralsk handling, det er i høyden en amoralsk handling. Men kan det også være en moralsk handling – sett fra en rottes ståsted?

Peter Wessel Zapffe har i sitt filosofiske hovedverk *Om det tragiske* en interessant gjennomgang av en form for nyttemoral hos dyr. Det som er *biologisk* riktig for dyret, hevder han, blir også *moralsk* riktig i en valgsituasjon. Sett at dyrets sentrale livsoppgave er overlevelse og reproduksjon, det å mangfoldiggjøre egne gener (og det er det naturligvis sett i et evolusjonært lys), da blir det moralske imperativ de handlinger som fyller dette målet. Når en organisme stilles overfor et valg vil det moralsk korrekte valg til enhver tid være det som er biologisk optimalt. Ifølge denne animalske nyttemoralen er det bare det som strider mot artens videreføring som er umoralsk. Av dette følger at et dyr som har fulgt sin 'biologiske moral', vil kunne fornemme en god 'biologisk samvittighet'. Det har ikke forsømt sin 'biologiske hygiene', det slipper å føle 'biologisk skyld' eller endog 'biologisk skam'. Begreper som hos vår art forventes å springe ut fra en selvbevissthet og til dels en etisk bevissthet, gis av Zapffe en mulighet for en biologisk parallell – eller en biologisk opprinnelse. Denne resepten for moralsk atferd blir imidlertid straks mer problematisk i et *samfunn*, og spesielt hos vår art hvor moralbegrepet ofte knyttes til idealer og handlinger *på tvers* av det biologisk optimale, gjerne i form av altruisme og selvpoppofrelse.

Altså; en rasjonell handling vil evolusjonært sett ofte (men ikke alltid som vi skal se) være selvisk eller umoralsk bedømt ut fra våre moralbegreper. Den samme form for lett kynisk antakelse ligger til grunn for økonomenes spillteore-

Dag Hessen

Professor i biologi ved UiO, arbeider ved Center of Evolutionary and Ecological Synthesis (CEES) ved biologisk institutt. Har jobbet med mange ulike aspekter innen evolusjon og økologi og har ca. 150 internasjonale publikasjoner på dette feltet. Er nå spesielt opptatt av hvordan polyploidi (flertallige kromosomsett) påvirker genetisk diversitet og artsdannelse. Har også en stor interesse for skjæringsfeltet mellom biologi og filosofi.

tiske modeller. Når de snakker om en rasjonell aktør mener de ganske enkelt en aktør som optimaliserer sin egen gevinst (moral og etikk levnes ikke stor sjanse i disse modellene). En altruistisk eller annen moralsk høyverdig handling vil med et slik utgangspunkt ofte være irrasjonell – i alle fall biologisk irrasjonell. Samtidig er det slik at det vi i dagligtale oppfatter som rasjonalitet faktisk er motsatsen til biologiske ryggmargsreaksjoner; det er den analytiske vurdering som springer ut av selve ordet (*ratio* = fornuft). Der- som du står foran det siste kakestykket i selskapet lar du, i motsetning til rotten, det ligge til potensiell glede for andre. Det behøver nødvendigvis ikke sees som noen spesielt høvisk handling, det kan godt være basert på en rasjonell vurdering av at man ved å framstå som grisk risikerer sin sosiale aktelse.

La oss ty til *vampyrflaggermusen* for å illustrere at rasjonell atferd ikke nødvendigvis, selv hos dyr, allikevel behøver å være selvisk i snever forstand. Sitt tvilsomme rykte til tross er vampyrflaggermusene sosiale dyr med en påfallende velutviklet hjerne og lang levetid. De lever i kolonier der en påfallende form for samarbeid kan observeres. Etter nattens blodjakt henger vampyrene side om side i huleaket, noen mette etter en heldig jakt, andre har vært mindre heldige. Etter to–tre netter uten et blodfylt måltid kan situasjonen bli kritisk, og da kommer den gode nabo inn i bildet som deler av sitt overskudd ved en oral blodoverføring. Den åpenbare tolkning av denne atferden ville vært at den gode nabo er en nær slektning (her får begrepet blodsbrødre en spesiell relevans), og at motivet dermed var å hjelpe «egne

gener», men faktisk synes ikke denne omsorgen å være betinget av slektskap.

I all enkelhet synes nøkkelen til denne omsorgen å ligge i gjenkjennelse. Flaggermus lever lenge og har trolig et utmerket apparat for gjenkjennelse av artsfrender, samt å huske deres handlinger. For enhver flaggermus foreligger en valgsituasjon idet naboen ber tynt om litt blod. Det er mulig å blankt avvise tiggeren, og med det høste en umiddelbar gevinst i form av en full mage. Ulempen er at dette medfører en betydelig risiko for et «dårlig rykte»: Ved neste korsvei vil den notoriske egoist som selv tigger blod i en krisesituasjon, løpe en betydelig risiko for avslag – noe som kan være fatalt. Det å avgi litt av sitt overskudd kan derimot være en forholdsvis marginal kostnad, og det gode rykte man opparbeider på sikt som en «god vampyr», reduserer risikoen for fatale avslag den dag blodmangelen er kritisk. Rent evolusjonært blir utviklingen av en slik «hjelp til selvhjelp-strategi» logisk, og gener som fremmer evnen til deling, vil øke på bekostning av den rendyrkede egoisme. Mange sosiale dyresamfunn viser tilsvarende former for gjensidighet som både er fullkomment rasjonell og samtidig fyller våre krav til «moralisk» adferd. Når det gjelder maur og bier, som tradisjonelt har blitt framholdt som eksempler til etterfølgelse, så er oppofrelsen til fellesskapets beste her ikke spesielt heroisk; arbeiderne er sterile og det eneste logiske for disse er å ofre seg helt for dronning og droner som er deres eneste mulighet til å bringe den genetiske stafettpippen videre.

I våre samfunn er ikke rendyrket egoisme verken rasjonelt eller moralsk. Den asosiale egoist som smugspiste sine bananer bak bladverket var en evolusjonær taper i forhold til jegeren som i samarbeid med de andre nedla en bøffel, og med det sikret en stabil tilgang på proteinrik føde for seg og sine. Samarbeid og sosial intelligens ble nøkkelen til suksess, og suksessen lå i felles jakt og deling av bytte – slik også fellesskapet ga mulighet til forsvar mot rovdyr og fiendtlige stammer. Empati og moral har altså en biologisk rasjonell opprinnelse, mens genuin altruisme, den totalt uegennyttige atferd, vil være moralsk høyverdig, men biologisk irrasjonell. Det som uansett står fast er at man i hovedsak ikke kan konkludere fra et biologisk *er* til et etisk *bør*. Dersom noe er *naturlig* for mennesket kan man ikke derav slutte at det også er *riktig*. Biologien gir altså ingen normative føringer. Dersom noe er godt for individet, men på *bekostning* av andre, tilsier normale etiske vurderinger at det er galt. Dersom det som er godt for individet, også er godt for fellesskapet i vid forstand (og inkluderende også ut over slekten, nasjonen og sågar arten), vil det også være etisk riktig, selv om begrunnelsen helst søkes i et etisk univers utenfor biologien.

Den kjente tyske sosiologen Max Weber skiller mellom to typer rasjonalitet: formålsrasjonalitet og verdirasjonalitet. Den biologiske, evolusjonære rasjonalitet vil være en formålsrasjonalitet, mens den analytiske, ofte moralsk eller rettere etisk forankrede er en verdirasjonalitet. Den vanlige oppfatningen er at rasjonalitet har sin motsats i følelser, og ikke bare det: Den «intellektuelle og kjølige» rasjonalitet er nødvendig for å tøyte emosjonelle utskeielser. Korrekt nok, men denne motsatsen er på ingen måte absolutt. Mye av vår rasjonelle atferd er altså biologisk betinget, vi vurderer kort og godt de fleste valgsituasjoner i forhold til muligheten for suksess. Dette er en rasjonell analyse, og i de fleste tilfeller er det ingen forskjell mellom den biologiske rasjonalitet og den intellektuelle rasjonalitet. Den intellektuelle rasjonalitet er generelt nettopp et evolusjonært produkt for å sikre vår suksess, og det motivutløsende er som regel følelser. Man kan ikke *ville* før man *føler* som Antonio Damasio så glimrende har argumentert for. Mange etiske valg betinger imidlertid grader av antibiologisk rasjonalitet, eller valg av annenprioritets løsninger. Førsteordens prioritet (en biologisk rasjonalitet) vil være å tilkjempe seg plass i livbåten idet skipet synker, men en slik biologisk rasjonell handling kan godt overstyres av en annenordens løsning (verdirasjonalitet) underlagt en annen form for rasjonell sanksjon av etisk art («kvinner og barn først»).

Til slutt noen ord om det fornuftsstridige og intellektuelt irrasjonelle. Det som dypest sett skiller mennesket fra andre arter er på mange måter vår irrasjonalitet – eller kanskje vårt mangfold av rasjonaliteter. Det som kanskje er mest påfallende ved mennesket, sett med en naturvitenskapelig realists øyne, er vår hang til mystisisme og «alternative» forklaringer. I en vanlig bokhandel overstiger antall hyllemetre med «alternativ» litteratur langt faglitteraturens (som den *alternative* litteratur skulle være et alternativ til) tilmålte og ofte bortgjemte plass. Historikeren Eric Hobsbawm påpeker i sin monumentale *Ekstremismens tidsalder; Det 20. århundrets historie*, det paradoks at (natur)vitenskapens framgang «skjedde mot en bakgrunnsglød av mistenksomhet og frykt som av og til flammet opp i hat og avvisning av fornuften og alle dens produkter». Hobsbawm forklarer dette med følelsen av at vitenskap var uforståelig, at dens praktiske (og moralske) følger ble oppfattet som uforutsigbare og i noen grad katastrofale, at den undergravde gamle autoriteter. Er det et grunnleggende behov for *mystikk* uforenelig med moderne naturvitenskap? Vi ønsker noen ukjente i livets likning og at det skal være «mer mellom himmel og jord ...». Selv om vitenskapen har ryddet vei i neslekratt av fordommer og overtro, så vil trolig mange enes med Jacob Weidemann når han sier at «tas mysteriet fra meg, tas også livsgleden bort».

Vitenskapen gir ikke nødvendigvis de svarene vi ønsker, og hangen etter det mystiske skal man, helt ærlig, ikke kimse av. Samtidig er det åpenbart at nettopp lengselen etter mystikk gir grobunn for sannhetsrelativisering, «alternativ» litteratur, tebladspåere og andre tåkefyrster. Man skal ikke kimse av trangen til uløste mysterier, men det er ingen fare. Tilværelsen byr fortsatt på nok av uløste gåter, det er fortsatt slik at ny kunnskap avler flere spørsmål enn svar.

Som konklusjon, i den grad temaer som rasjonalitet og moral i det hele tatt gir mulighet for den slags: Det finnes så mange slags rasjonaliteter. Et av de mest sympatiske trekk ved mennesket er nettopp vår evne til å overstyre den primære, biologiske rasjonalitet der den går på tvers av moralske prinsipper. Av våre mer problematiske trekk er kanskje en anti-intellektuell irrasjonalitet som dekker skalaen fra metafysisk svermeri til ren dumskap.

Har du kommentarer, reaksjoner eller spørsmål om artikkelen? Inspirerer den deg til å skrive noe selv?

Ansvarlig redaktør for denne artikkelen har vært Jannike Reymert. Kontakt henne på jannike.reymert@ntebb.no

FOTO: © REGIN HJERTHOLM